

Hatos Pál

RAVASZ LÁSZLÓ, AZ OLVASÓ*
A sárospataki Ravasz-hagyatékból

„La lecture est au seuil de la vie spirituelle; elle peut nous y introduire, elle ne la constitue pas”.

Marcel Proust¹

„Az új Magyarországnak nem Mars a fenntartója, hanem a M[ú]zsák”.
 (A 16 éves Ravasz László jegyzeteiből, 1898)²

[...] lezártam naplóm tartalomjegyzékkel. S hogy már tökéletes könyvalakja legyen (már úgy ahogy) előszót is biggyesztek ide. S hogy éppen a fent írt címről akarok szólni, annak egy kedves barátom megjegyzése a causa efficiens-e, ki azt mondá nekem nagy sajnálkozó képpel: „Ugyan már édes barátom, nem kaptál valami okosabb dolgot, amivel elköltsd a vakációt? Olvasol borzasztó unalmas dolgokat, holmi Dante, Milton, Gőthetől, s csinálsz belőle még unalmasabb kivonatokat. Ugyan tedd le azt, gyere az... (már elfelejtettem hova hívott). Így beszélt az én barátom, s én úgy elbámultam az ő végtelen praktikus és logikus felfogásán, hogy alig tudtam szólni. Ezt ő tökéletes diadálnak vette, s csak akkor ölte a méreg primitív felfogásom miatt, mikor másodszori hívásra sem mentem. Hanem már most kifejtem legalább az én bolondériám hasznát, okát. Hadd lássák, és – ne fogadják el. Legelőször is az a haszna, hogy ellenőrizi, mit olvasunk. Ha már kivonatokat csinálunk, csak jeles műveket olvasunk, gyengétől nem lévén érdemes kivonatolni. Másodszor meg az, hogy amit olvasunk, jól megbíráljuk, vagy talán segédkönyveket is kapunk hozzá, vizsgáljuk a behatást, mit lelkünkre tett, azt a művet az alfától az omegáig minden ízében megösmertük. Harmadszor, bár ha vesszük elő jegyzeteinket, ugyanannyi, mintha újra olvasnók a művet. Tehát nagy szellemek munkáit mintegy megrögzítjük magunkban. Ha valamit keresünk: vörösfonal. Megtanulunk fogalmazni, jobban, mint bárminő más gyakorlat útján velősen, röviden, rögtönözve. S majd ha mi is „megviselt bajnokok” leszünk, mily jól fog esni gyermekdolgainkra, ifjú kritikánkra, tanuló korunkbeli reflexiókra visszaemlékezni. Sok ezek, és ezekhez hasonló nyomós ok van, de

* A tanulmány az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ „Az olvasás a lelki élet küszöbét jelenti. Bevezethet minket oda, de nem képezi azt.” Marcel PROUST: *Sur la lecture* [1905], Actes Sud, Marseille, 1988, 34.

² RAVASZ László: *Jegyzeteim*, 1898. november [1900] hó, 122 lap = Uő.: *[Gondolatok]*, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára kt.d. 19.812. (Az idézetek oldalszámait a könnyebb olvashatóság kedvéért elhagytam.)

amit én most nem tudok elmondani. S tán mégis igazam volt midőn azt mondtam magamban rá: Bizony kaptam okosabb dolgot!³

Olvasás és irodalmi kánon a századfordulón

A hetedik gimnáziumi évébe lépő 16 éves ifjú, Ravasz László előszavát idéztük, amelyet első kéziratolvasónaplójához utólag illesztett egy olvasással átmulatott, sűrű nyarat záró augusztus végi estén. 1898-at írunk, Ravasz ekkor hetedikes Székelyudvarhelyen, a Református Főgimnáziumban. De a naplót Bánffyhunyadon írta, ahol édesapja a gazdasági felső népiskola tanítója volt, az Új (ma Avram Iancu) utcai szülői ház nagy kertjében, egy meggyfa alatt, amely alatt „az én asztalom és padom állott, ahol IV. polg[ári iskolás]. korom óta tanárságomig minden nyarat átolvastam és átdolgoztam”.⁴ Később, 1906 nyarán itt írta meg doktori értekezését Schopenhauer esztétikájáról, s a következő év tavaszán, 1907-ben alig három hét alatt magántanári értekezését *Bevezetés a gyakorlati teológiába* címmel. De 1898-ban mindezekről a tárgyról még mit sem tudott a fiatal „kolégysta” (így nevezték ugyanis Udvarhelyen a református diákokat). Az idézett előszó viszont megerősíti az önéletíró Ravasz visszaemlékezésének igazságát 1944-ből, hogy már gimnazistaként „Roppant szerettem a talpraesett visszavágást”.⁵ S az is feltűnhet, az összegzés, az ismeretek rendszerezésének az igénye, a tudás megszerzésén túl annak adminisztrációja már fiatalon sajátja volt a későbbi, nagy munkabírású egyházszervezőnek s termékeny teológusnak és lelkiírónak. De a sárospataki Ravasz-hagyaték részeként máig kéziratban levő olvasónapló áttekintése ennél jóval több s érdekes információval szolgál. No nem elsősorban hitbeli, teológiai fejlődéséről, mert ahogy azt az 1960-as években írt, de csak halála után több mint másfél évtizeddel megjelentett visszaemlékezéseiben maga számol be: „hetedik, nyolcadikos koromban inkább hitetlen voltam, mint nem”.⁶ S valóban nem lelki, sőt nem is filozófiai olvasmányokra reflektálnak a szép kézírással jegyzetelt napló lapjai, hanem megtudjuk belőle, hogy ebben az évben olvasta el a magyar és világirodalmi „kánont”. Már ami akkor a kánon volt egy erdélyi református középiskolában, Gyulai Pál után, Ady s a Nyugat színrelépése előtt. A kánon magyar egén természetesen Arany János, Vörösmarty és Kemény Zsigmond tündököl, Ravasz *tényleg* végigolvasta a „klasszikus” irodalmat Zrínyitől Jósika Miklósig, Jókaitól Katona Józsefíg, makacs szívóssággal, Kemény Zsigmondnak például az összes regényét az *Özvegy és leányától* a *Ködképek a kedély láthatáránig*. A műfaj és a történelmi kíváncsiság határait jelzi azonban, hogy a Keményről szóló megjegyzések erősen hiányosak, mert „annyira megragadá lelkemet, hogy nem bírtam belőle kivonatot csinálni”. A ka-

³ RAVASZ László: *Jegyzeteim*, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára kt.d. 15.690. (*A jegyzetkészítés hasznáról. Előszóképen*. Oldalt ceruzával: [18]98. aug. 28.)

⁴ RAVASZ László: *Erdélyi utam*, gépirásos kézirat, 1956, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára kt.d. 12.967, 7.

⁵ RAVASZ László: *Magamról*, Coetus, Debrecen, 1944, 9. (Az 1944 nyarán, súlyos betegen írt kötet a háború miatt könyvtári forgalomba nem került.)

⁶ RAVASZ László: *Emlékezéseim*, A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992, 112.

masz öntudatos büszkeségével jegyzi fel a *János vitéz* kapcsán, hogy Petőfi költeménye „egész új műfaj, víg népeposz. Ez az én meghatározásom.” De a kamaszkor öntudatos ítéletalkotása nem zárja ki a diákos pedantériába öltöző, megilletődött pátoszt sem, mint teszi azt Shakespeare *Julius Caesarj*át letéve: „tartalmának tárgyalását későbbre halasztom, mert e remek dráma megérdemli, hogy kimerítőbben foglalkozzam vele. Majd ha tanulmányaink során előjön és tárgyalni fogjuk, akkor minden tekintetben kimerítőleg fogok róla értekezni.”

Ravaszt nemcsak a szerző, hanem a kritikus is érdekli. Jósika Miklós *Várt leány várat nyer* című regényét jegyzetelve kimásolja Erdélyi János korabeli elismerő kritikáját. Sőt figyelemmel van a hatástörténet kacskaringóira is: Mikszáth Kálmán *Nemzetes uraimékat* olvasva arról is elmélkedik, „ki gondolná, hogy Mikszáth, kit ma Jókai mellett emlegetnek, akit mint első humoristánkat bámulunk, kinek műveit angol francia, olasz, orosz nyelvre fordítják, valaha küszködött a közönség közönyével, s valaha majdnem kétségbeesetten harcolt, hogy észre vegyék”. Arany László *Délibábok hőisének* kijegyzetelése előtt meghatottan emlékezik – a napló keletkezésének évében – fiatalon elhunyt alkotóra, és könnyes szemmel s barokkos szófordulatokkal adózik annak, aki „fényugára volt lehaladt napunknak”. Goethe „vagy magyarul Göthe legnagyobb alkotása a Fauszt. Végtelen mélységgel, eget csapkodó erővel van benne festve az ember tragikumája.” Goethét is, ahogy a nagy francia regényirodalmat (Victor Hugo, Zola) vagy Poe *A holló* című híres költeményét is magyarul olvasta (ez utóbbit Szász Károly fordításában), mivel az udvarhelyi főgimnáziumban a magyar nyelv és irodalom volt a főtantárgy, s „egyetlen magyar születésű fiú sem tudott más nyelven, csak magyarul”.⁷ Mindez azért nem akadályozta meg, hogy Victor Hugo *Légendes de siècles*-je kapcsán azt írja:

[...] nagy szellemeket, óriási tehetségeket tanulmányoztam a nyáron. Megannyi világ, megannyi naprendszer, mindenik milliő csodájával, végtelenségével, [...] de mi ez? Hugo világa ki felkavarta lelkemet egy új világ, nagyobb, fenségesebb, nem mert istene nagyobb, fenségesebb, csak mert alakja, anyaga rettenetesebb, végtelenebb. Hugo világa végtelen űr. Mindent betöltő semmiségével, amin egy eszme végtelensége uralkodik. Szálljunk le és kritizáljunk [...] Hugo költészetéről szólok [...] Szász Károly után.

Az új földesúr kapcsán megjegyzi: „sokat olvastam Jókaitól, majdnem minden regényét, novelláját, kritikát is olvastam róla eleget a túlságosan személyeskedő Gyulaitól az égis magasztaló hírlapírócskáig”. S már itt látható a későbbi tüzet-vízet – és egymással öljemenő lelkiségi irányzatokat egyaránt – megbékíteni s a maga céljaira/hasznára fordítani képes Ravasz, aki Jókai védelmében elutasítja a – Gyulai Pál által oly hévvel és elfogultsággal erőltetett – abszolút mércéket: „Egy Kemény Zsigmondot akarnak benne tökély gyanánt keresni, pedig ő a maga valóságában is tökéletes.” Az összehasonlítás még-

⁷ *Uo.*, 57. Ravasz már fiatal teológiai tanárként is sürgette a modern idegen nyelvű oktatás elmélyítését, míg a klasszika-filológia inkább presztízsértékű túlsúlyát erőteljesen kárhoztatta. Lásd RAVASZ László: *A szatmári tanárgyűlésről*, Református Szemle III/22. (1910. május 27.), 343.

sem marad el; a konvenciók szívós erejét mutatja, hogy az akkori mércék szerint „legmodernebb” – és a Református Főgimnáziumban talán botrányosan modern – Zolával hasonlítja össze, és a magyar mesélő javára írja, hogy Zolával szemben nem „negatív pressziót”, hanem „activ morális befolyást gyakorol a magyar társadalomban”.

A irodalomigézetében

Hatvan évvel később – az egyházkormányzatból és református közéletből való eltávolítása után, leányfalui benső száműzetésében, visszatekintve diákéveire – kritikusan emlékezik meg a középiskolai kurrikulumból, arról, hogy az Udvarhelyen szerzett tudás egyoldalú irodalmi műveltség volt.⁸ Ennek ellenére az olvasással töltött hosszú bánffyhunyadi nyarak nem maradtak messzeható következmények nélkül. Ravasz Eötvös-kollégistának készült, s szándéka mögött titokban az írói pálya kísértése is ott volt („az irodalomtanulás mégis csak ürügy volt. Alighanem író vagy költő akartam lenni csak restelltem bevallani”),⁹ de a felvételét elutasították, s így került a kolozsvári református teológiára, mellette azonban az egyetem bölcsészeti fakultására is beiratkozott, s a tanári képesítést is megszerezte, és közben újságíróskodott, szerkesztette a Kolozsvári Egyetemi Lapokat. Egyetemi éve alatt is sokféle olvasmánya volt, s bár módszeresen, de mindig *élvezettel* olvasott. „Szédületes kéj olvasni Darwinnál, hogy a fajok élet-halálharcában mint vész el a gyöngye, s mint hatalmasodik meg az erős” – számol be a darwinizmussal történő megismerkedésével, amit rögtön ellentétben a századvég francia történelem- és irodalomtörténésze, Hyppolite Taine (1828–1893) *milieu*-elméletének felvillantása: „Lássunk egy más theóriát. Taine mondja, hogy minden ember élete attól függ: milyen milieu-be helyezte a sors s milyen viszonyokkal van kölcsönös függésben.”¹⁰ Esztétikai szárnypróbálgatásként, bővülő olvasmányélményei nyomán táguló szemhatárát tükrözi első kötete, az *Aesthesis*, az első egyetemi évek újságírásban, a szintén szárnyait nyitogató modern magyar irodalomigézetében eltelte 1900–1903 közötti időszakának a gyümölcse.¹¹ Az *Aesthesis* egyik esszéje *Mefisztó és Lucifer* címen a Goethe *Faustjában* és Madách *Tragédiájában* fellelhető tagadás géniusát állítja párhuzamba, illetve a „bűn bölcseletének” fiatalos olvasata, a másik – *Vajda János festő költészete* – Vajda János kultuszáról árulkodik, míg a harmadik az *Érzékiség a művészetben* címet viseli. Ez utóbbi írásban az erotika jogát követeli a művészi kifejezésben: „Az érzékiség örök emberi vonás; a legemberibb tulajdonság, ha kizártuk a művészetből, oda lett az ember kétharmad része.”¹² Modern érzékenységet s az ifjú újságíró-irodalmár szerepkörhöz kötelezően hozzátartozó, a konzervatív megfontolásokat élesen elutasító tabudöntőgető hajlamot – s nem melleleg Ady hatását – jelzi az a rövid eszmefuttatás, amelyet Erdős Renée-nek

⁸ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 57.

⁹ RAVASZ: *Magamról*, 11.

¹⁰ RAVASZ László: *Krónika III. Struggle for Live*, Kolozsvári Egyetemi Lapok 1902. december 25., 54.

¹¹ RAVASZ László: *Aesthesis. Három széptani kérdés*, Gámán, Kolozsvár, 1903. A ma gyakorlatilag fellelhetetlen könyvecske a Kolozsvári Egyetemi Lapok VII. évfolyamában, az 1903. június 15-i szám 180–189. oldalain megjelent írások különnyomata.

¹² RAVASZ László: *Érzékiség a művészetben*, Kolozsvári Egyetemi Lapok 1903. június 15., 181.

(1879–1956), „a legnagyobb magyar poétalánynak” 1902-ben kiadott, nagy port felvert erotikus verseskötete ürügyén írt:

A költeményekben Sap[p]ho eldalolt, elégett lelke lobban új forró lángolásba, s a sokezeresztendő csókba fült asszonyi szenvedély csodás gyönyörű dallamokban árad világgá. S mivelhogy e dalok moráljai nem egyeznek az Életrendi Arany Szabályok felfogásával, a Lőcsei Kalendárium és a Kis Tükör Erkölcsös Versikéivel: a magyar olvasóközönségnek és asszonyi nemnek aesthetikai ízléssel nem bíró része rettentő pruderie-vel fintoritotta el orrát és shokingot kiabált, pedig lelkem rajta, – titokban nagy mohón falta-nyelte mindegyik. Ugyanakkor Pósa L[ajos]., Dalmady Gy[őző]. és társai országos hírű poéták valának.¹³

Negyven évvel később, 1944-ben írt önéletrajzi esszéjében távolságtartóan nyilatkozik az immár a konzervatív megfontolások vezéregyéniségévé előlépett Ravasz László ekkori korszakáról, amikor azt írja:

A harmadik év első felét [1902 őszét] egészen az Egyetemi Lapoknak szenteltem [...] Több mint negyven év mulva szomorkás hangulattal nézegetem ezeket az újságokat. Szerkeszti és jórészt írja egy fiatal ember aki [...] nem képvisel egy világnézetet, egy új meggyőződést, nincs más mértékegysége, mint Tóth Bélának, Kóbor Tamásnak, vagy Ignotusnak; sőt észre lehet rajta venni, hogy eszményképeit *A Hét* írói gárdájából választja s néhol Heltai, néhol Tóth Béla, néhol Ignotus-utánzatokra ismerünk a cikkeiben.¹⁴

S valóban, a húszas évei küszöbén eszmélő kolozsvári diák hol „kurucdandárt” szervez annak érdekében, hogy a „nemzet szíve, az ifjúság” végre [le]rázza magáról a ledér és tartalmatlan gondolkozás lárváját”,¹⁵ máskor viszont egy kozmopolita magyarság mellett érvel a nemzetiszín frázisok ellenében:

Ha irodalmunk mostanában nem nemzetiszínű, nem bundaszagú, de európai erejű magyar: az azt jelenti, hogy valahára mi is haladunk a villanyvillágításos Nagy-Szalonta felé. Kozmopolitásodunk! Ne tessék attól félni. Az idő inkább a világpolgárt domborítja ki bennünk, de vajha ez a szó: magyar vagyok, kozmopolitát jelentene. *Civis Romanus sum*, mondá a római s ez volt az igazi világpolgárság. Ez az én eszményem is. És undorodom, ha arról zengenek félvad poéták, miszerint magyar nőnek születni szép és nagy gondolat s ha írók és piros-fehér-zöld politikusok üvöltöznek a Hazáról és Honról. Várjanak jó emberek, míg az idő forgása újra tartalmat ad

¹³ RAVASZ László: *L'art pour l'art, La science pour la science*, Kolozsvári Egyetemi Lapok 1903, 71. (Erdős Renée *Verssek* című második kötetét, amely a nevét országosan híressé tette, 1902-ben Bródy Sándor rendezte sajtó alá, s Ady is lelkendező kritikát írt róla, „geniális poétalánynak” nevezve – *Támadás Erdős Renée ellen*, Nagyváradi Napló 1902. november 26., Ravasz írása valójában ennek utánérzése.)

¹⁴ RAVASZ: *Magamról*, 17–18. Az írás, mint fentebb említettük, könyvárusi forgalomba nem került.

¹⁵ RAVASZ László: *Kurucdandár*, Kolozsvári Egyetemi Lapok 1901. december 15., 125–126.

az önök hazafias frázisaiba, s olyan lelket ad belénk, mely legitimálja azt. Addig csak gunnyasszanak a Petőfi társaságban ménkü nagy kokárdáik mellett.¹⁶

A Hét köre mellett a századelő újságíró–literátor diákjára a 19. század közepének amerikai költője és esszéistája, Ralph Waldo Emerson is mély és sajátos benyomást tett: az *Aesthesis* mindhárom esszéjét tőle – pontosabban az 1850-ben megjelent *The Representative Men*ből – vett idézetekkel vezeti be.¹⁷ A később egzisztencialista teológussá fejlődő szerző ekkor még a naturalizmus mellett „veti be” az amerikai bölcselőt:

Emerson azt mondja, hogy az igazi író az ismerteti, hogy le tudja írni még a szentlelket is. Jó ezt erősen szemébe mondani a konvencionális műbölcselőknek, kik folyvást azt hangoztatják, hogy a költészet feladata nem a leírás, hanem az elbeszélés, vagy a drámai jelenítés. Márcsak ezért is üdvös az újabb irodalmi áramlások között a naturalizmus, mert ez hirdeti fennen és bizonyítja be, hogy a költészet épp olyan hatalmas formája a természet leírásának, mint akár a piktúra.¹⁸

Emerson sajátos recepciója, ahogy a naturalizmus dicsérete, inkább az Ady-hatás eredménye, mint ahogy az is, hogy a fiatal Ravasz lelkesen olvasta a nagyvárosi irodalmat. A hatástörténet kivételesen jól dokumentálható. A Kolozsvári Egyetemi Lapokat a diák Ravasz László együtt szerkesztette Ady Lajossal, Ady Endre öccsével, s ahogy kései visszaemlékezéseiből megtudhatjuk, ebben az időszakban teljesen „Ady Endre [...] magnetizmusának hatása alatt” állt.¹⁹ Ravasz az 1907 megjelent *Vér és aranyt* tartotta Ady költői életműve csúcának („Egészen megrendített. Nem tudtam betelni vele”).²⁰ Ady költői jelentőségének elismerését jelzi, hogy egy 1921-es – még Erdélyiben megjelent – kitűnő írásában, a *Lángész, mint emlékezetben Arany és Petőfi sorai mellett A Halál rokona* nyitó versszakát idézi a „geniális fantázia” példájaként.²¹ Az irodalmi köztudat számára mégis az „irodalmi dekadencia” hatásától a két háború közötti ifjúságot Ady példáján keresztül (sikertelenül) visszatántorítani akaró erkölcsnevelő az ismertebb, aki saját kedves tanítványa és munkatársa – akkor már erdélyi református püspök –, Makkai Sándor (1890–1951) híres könyvét, *A magyar fa sorsát*, az Ady-kultusz alapvetését is szigorú ítéletben marasztalva el kérdőjelezte meg, hogy Ady vallásos költészete a keresztyén-református hagyomány részét alkotná.²²

¹⁶ RAVASZ: *L'art pour l'art*, 70–71.

¹⁷ Ravasz Emersont valószínűleg Szász Károly fordításában és bevezetőjével olvasta. A kötet magyarul 1894-ben, a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában *Az emberi szellem képviselői* címmel jelent meg. A *representative man* kifejezést viszont később is kedvvel használta, például Tisza Istvánra.

¹⁸ RAVASZ László: *Vajda János festő költészete*, Kolozsvári Egyetemi Lapok 1903. június 15., 188.

¹⁹ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 67.

²⁰ *Uo.*, 280.

²¹ RAVASZ László: *Lángész és emlékezet* = *Uő.*: *Orgonazúgás*, Stádium, Budapest, 1923, 39 (eredetileg a Zord Idő c. marosvásárhelyi folyóirat 1921. júniusi számában).

²² RAVASZ László: *Ady vallásossága*, *Magyar Szemle* 1927/I., 221–223. Az idős Ravasz, mint sok minden másban, itt is önkritikát gyakorolt. Majd negyven évvel később kelt kéziratosszerű feljegyzése szerint „Azóta sok mindenki meghalt, sok minden elveszett, mássá lett, de Ady Endre él” (Ravasz László levele Rolla Margit-

Konzervatív fordulat

A lázas szerkesztő ifjúságnak aztán egy komoly influenza vetett véget, majd az erdélyi református püspök Bartók György felkérése: legyen a titkára; s a hivatali szolgálat minden bohém hajlamot sikeresen kigyomlált az ifjú klerikusból, aki a literátori pálya szép kísértéseitől elszakadva olvasmányjaiban is „megkomolyodott”, s egyre inkább szisztematikusan olvasott. Elsősorban a 19. század német filozófusait – mindenekelőtt Kantot, de Spinoza etikáját is:

Most már éreztem a téma nehézségét. Amíg én latin szótárral a kezemben próbáltam végigmenni az *Ethika more geometrico* haladó fejtegetésein, sokszor fogott el a kisebbségi érzés s éreztem, hogy az erőfeszítésben a csontjaim is ropognak. Ameddig a filozófia szép lelkeknek való elmefuttatás, avagy költészet: még nem igazi filozófia [...] Azóta is vallom, nem lesz jó teológus, aki ifjú korában egy-két filozófiai rendszeren át nem küzdötte magát. Jó az embernek, ha igát visel az ifjúságában, mondja az Irás.²³

Az 1905–1906-os berlini ösztöndíjas év után megírt bölcsészdoktori értekezése Schopenhauer esztétikájáról már a neokantiánus Bőhm Károly (1846–1911) szubjektív idealizmusával való találkozás nyomán bekövetkezett filozófiai fordulatának gyümölcse. Az értekezés elejére mottóként választott Arany-sor a *Vojtina ars poetikájából* („Nem a való hát: annak égi mássa / Lesz, a mitől függ az ének varázsa”) a gimnazista évek perdöntő olvasmányélményét és egész életére szóló költészeteszményét egyesíti a böhmi filozófiából levont következtetéssel, amely szerint a költészet az érzéki valóság esetlegességeit egy magasabb, ideális létszintre képes emelni.

Mégis ahogy előbb a szépirodalom, utóbb az esztétika hivatásszerű művelését is abahagyta Ravasz László az 1910-es évek elején: „Szellemi bigámiára nem voltam hajlandó.”²⁴ Kivételesen fiatalon elnyert teológiatanári kinevezése 1907-ben a Kolozsvári Református Teológia gyakorlati teológia tanszékére szült, s hamarosan az egyházszervezés és egy új missziós program, az egyház öntudatosításának szervezése kötötték le figyelmét, tanári és lelkipásztori munkáját, de a műveltségnek, mégpedig a szabad és nem az instrumentális olvasásnak ebben is kitüntetett szerepet szánt: „a vallásos élet intenzívvé tételére szolgál a vallásos irodalom terjesztése. Nem akarok kritikát gyakorolni a hozzánk legközelebb eső népies iratok, lapok stb. felett, csak azt hangsúlyozom, hogy ez a legkényesebb kérdések egyike. Az a veszedelem jár vele, hogy az ilyenekben kifejezésre jutott valamelyik irány souveraine [szuverén] helyet foglal el a nép lelkében és kánonná válván, azzal mérik, hogy mi keresztyén és mi nem az.”²⁵ Amikor – a megújítás és a re-

nak Ady Endréről, 1963. X. 20., Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára Kt.d. 13.497).

²³ RAVASZ: *Magamról*, 19.

²⁴ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 279.

²⁵ RAVASZ László: *Mit tegyünk? Munkaterv az Erdélyi Kálvin-szövetség számára*, Református Szemle III/50. (1910), 814.

generáció programjával 1914 januárjában átvette a Protestáns Irodalmi Egylet folyóiratának, a Protestáns Szemlének a szerkesztését, szerkesztői filozófiája sarokkövévé tette egy új konzervatív kultúrkritikai attitűdnek, a jövő protestáns önértelmezéseként való kialakítását.²⁶ Ennek része volt Ady Endrével (és Szabó Dezsővel) való nyílt szembefordulás Ravasz részéről.²⁷ Az irodalmi progresszió, a Nyugat protestáns kötődésű tagjai (Ady, Szabó Dezső, Móricz Zsigmond) meglehetősen egységesek voltak abban, hogy a liberális protestantizmus örökségét a szociáldemokráciával való szövetségkötésben remélték megújítani, s nemcsak az egyháziasságot utasították el, de a vallásos tartalmak iránt is inkább közömbösen viselkedtek. Ahogy Móricz Zsigmond fogalmazott: „A protestantizmus azonban kezdettől fogva ezeknek a mélyeséges titkoknak nem kifürkészésére, hanem békés elhallgattatására vállalkozott [...] a magyar protestantizmusnak az éppúgy, mint Egyháznak általában, annyi a problémája, hogy mikor következik be az idő, amidőn ez az élő szervezet múzeumi csodálatossággá válik.”²⁸ Ez az álláspont vállalhatóan volt a vallásosságában elmélyülő és missziói hivatású Ravasz számára, hiába vallotta magát az új magyar irodalom hívének. A Nyugatba később, a két világháború között sem írt, bár Osváth Ernő éppen az Ady-kérdés kapcsán – Fülep Lajoson keresztül – kapacitálta.²⁹ Mindenesetre zavarba ejtő lehetett azt éreznie, hogy az irodalmi baloldal nemzedéke legtehetségesebbjeit vonzotta magához: „A tehetségek a baloldalon helyezkedtek el, a tehetségtelenek a jobboldalon remélhettek érvényesülést. Az irodalmi baloldal öszeszövődött a politikai baloldallal, s ugyanúgy cselekedett az irodalmi jobboldal is.”³⁰ A dilemmából menekülve Ravasz talán ezért is fordult még inkább a 19. század klasszikusaihoz, belőlük óhajtván a konzervatív megújuláshoz előképeket találni. Egyik első, Kemény Zsigmond születésének centenáriuma írt szerkesztői jegyzete annak bizonyítéka, hogy a korai olvasmányélmények nyomán az erdélyi regényíró tartósan előkelő helyett szerzett Ravasz irodalmi panteonjában. Benne a „magányos nagy idealistát, az eleven áldozattá vált, magát tékozló, önmagát elemésztő tragikus profétát” ünnepli, s állítja szembe saját „völgyben járó” korával, „amelyben csak egy nagyság van: az üzleti, egy igazság: a haszon, egy jó: az élvezet”.³¹

²⁶ A Protestáns Szemle történetéhez s benne Ravasz értékeléséhez lásd TÖKÉCZKI László: *Az első Protestáns Szemle (1889–1919)*, Protestáns Szemle 1992/1., 12–18.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *The Protestant Review: its past and present*, Hungarian Studies 10/1. (1995), 57–59.

²⁷ RAVASZ László: *A magyar protestantizmus problémája*, Református Szemle 1913, 585–586; UÓ.: *Az Ady Endre kálvinistasága*, Protestáns Szemle 1916, 268–270. A polémiáról lásd BOGÁRDI SZABÓ István: *Mai magyar protestantizmus*, Protestáns Szemle 1992/1., 2–7; KÓSA László: *Szabó Dezső írásai a protestantizmusról*, Protestáns Szemle 1992/2., 143–146; KULCSÁR SZABÓ Zoltán: *Protestantizmus-értelmezések. Szabó Dezső, Ady Endre és Móricz Zsigmond vitáinak összefüggései*, Protestáns Szemle 1994/1., 33–41.

²⁸ MÓRICZ Zsigmond: *A magyar protestantizmus problémája*, Nyugat 1913/II., 217.

²⁹ „[Osváth Ernő] annak is igen-nagyon örülne, ha Ravaszt sikerülne rávennie arra, hogy a Nyugatnak írjon. De nem hisz a kísérlet sikerében. Az Ady–Ravasz ügyre ő is jól emlékszik, s arra gondolt, hátha Adyról írna valamit a püspök úr? Ravasz egy ötlet, úgy-e? (Az első szójátékost is le kellett volna bunkóznia.)” Elek Artúr levele Fülep Lajosnak 1921. október 9. = FÜLEP Lajos *Levelezése*, II., MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest, 1992, 87.

³⁰ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 279.

³¹ RAVASZ László: *Kemény Zsigmond*, Protestáns Szemle 1914, 131.

Az érett kor olvasmányai

Ravasz László érett korának olvasmányairól – jelen tudásunk szerint – nem maradtak fenn külön olvasónaplók, bár egy 1913–1924 közötti évekből szóló jegyzetkönyv vázlatai jelzik, hogy a gyakorlati egyházkerületben egyre nagyobb szerepet vállaló, s irodalmi munkásságát egyre inkább a gyakorlati igehirdetés szolgálatába állító Ravasz László továbbra is sokat és sokfélét – bár egyre hangsúlyosabban, vallásos klasszikusokat és lelki irodalmat – olvasott.³²

Ide sorolható Assisi Szent Ferenc *Fioretti*je, a svéd író, Selma Lagerlöf és mindegyik Kálvin olvasása, főként a francia egyháztörténész, Émile Doumergue monumentális Kálvin-életrajza alapján.³³ Az elmélyült Kálvin-tanulmányok azonban már korábban megkezdődtek. 1909-ben tartott jubileumi előadásában már ott látható a történelmi kálvinizmus, Doumergue hatása: „Kálvin »egy gondolata« [...] az Isten dicsősége volt. Minden más vallásalakulás eddigelé egy alapgondolaton nyugodott: az ember boldogságán, s éppen ezért minden más vallásfelekezet értékelése eudaemonisztikus. [...] Kálvin ennek a gondolatmenetnek az ütőerét metszette át azzal az axiómával, hogy nem az Isten van miérettünk, hanem mi vagyunk ő érette.”³⁴ De lélektani érdeklődése azután is fennmaradt, hogy a modern teizmus racionalizmusát, teológus éveinek uralkodó világnézetét Ravasz elhagyta. Mint a gyakorlati teológia tanárát a vallás személyesége, a „vallásösztön” mibenléte sokat foglalkoztatta. jegyzeteiben itt is, ott felbukkanak a fizikailag és szellemileg is folyton „útközben” levő teológus és prédikátor aforizmaszerű megjegyzései, mint például: „a pokol: későn felismert igazság”; „csodálatos, hogy mennyire bántja Istent bizalmatlanságunk, hogyha olyan jótéteményt kérünk tőle, amit nem vártunk”.

A berlini éveinek egyoldalú német hatásától való szabadulás nem torkollott a francia kálvinizmus hitvalló historizmusába, hanem az angolszász pragmatika kap erőteljesebb szerepet az 1910-es évek fordulójától. John Mott evangelizációs körútjáról való beszámolójában írja: „Az nem esetleges dolog, hogy az angol vallástudomány kezd felhagyni a történelmi ismeretek kutatásával és rendszerezésével, amelybe a német teológia nyakig veszett s minden erejét a vallásos élet pszichológiájának empirikus vizsgálatára fordítja. Érzik, hogy amíg meghódítják a tudománynak a múltat, elveszítik az életnek a jelent és a jövőt.”³⁵

A pietizmust mint „vallásos angolkört” továbbra is éles szavakkal utasítja el,³⁶ de a gyakorlati keresztyénség eszménye a vallás lélektani folyamat megközelítésével, s – többek között – William James olvasása nyomán egyre inkább előtérbe kerül, mint amely

³² RAVASZ László: *Jegyzetek* [1913–1924], Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára kt.d. 15.701.

³³ Émile DOUMERGUE: *Jean Calvin: les hommes et les choses de son temps*, I–VII, Lausanne, 1899–1927.

³⁴ RAVASZ László: *Kálvin és a kálvinizmus = Az erdélyi református egyházkerület teológiai fakultásánál értesítője az 1909–1910-es tanévből*, Kolozsvár, 1910, 36.

³⁵ RAVASZ László: *Mott János*, Református Szemle 1909. május 7., 251.

³⁶ RAVASZ László: *A Protestáns Szemle dolga*, Református Szemle 1910. február 18., 122 (Aleph álnéven).

„Nincsen dogmához, tanhoz, patentírozott methodushoz kötve, hanem sovaraine és autonóm, mint maga az élet”.³⁷ Ravasz kéziratosságyezeteiből megtudjuk, hogy William James vallásról szóló könyvét az 1907-es lipcsei német kiadás³⁸ alapján jegyzeteli ki, s többek között ezen olvassmányélmény alapján írja egyik programadó cikkét a Protestáns Szemlébe 1915-ben.³⁹ Sőt ez a cikk következtetéseiben már a Barth-Brunner olvassmányok után kikristályosodó egzisztenciális teológust előlegezi, amennyiben Ravasz szerint „a vallás kezdete fájdalom, vége öröm, bölcsője hiány, eredménye: meggazdagodás; kiindulása: az élet megszűkülése, vége: az élet kitágulása”.⁴⁰

A kéziratosságyezetekben a korábbi nemzedék katolikus ige hirdetőjének, Prohászkanak *Elmélkedéseiből* is bőségesen idéz, akit különben is sokat olvas, s megtalálja benne a legsajátosabb reformátori tanítást: a kegyelemre való ráutaltságot. Másfél évtizeddel később a két világháború között sokat idézett Prohászka felett tartott 1931-es emléksbeszédben az eltávozott karizmatikus hitszónokban, a katolikus reneszánsz legnagyobb hatású – s egyben legellentmondásosabb – egyéniségében a rokon szellemi affinitást, a benne is eltemetődött esztétát és lírikust ismeri fel, amikor századforduló – egyébként filozófiailag legiskolázottabb – katolikus főpásztorának, Prohászkanak a géniusztát úgy jellemzi, hogy az „nem filozófiái, hanem költői”.⁴¹ Bár ez hasonlat kétértelmű, hiszen Ravasz szerint Prohászka „művészeti tehetsége ebben az ós-líraiságban rejlik, s nincs alkalmunk megfigyelni szerkesztő, komponáló képességét, mert az érzés szíven vágta és ő elfelejtett alkotni, csak énekelni tudott”. De – tegyük hozzá – ebbéli minőségében a karizmatikus székesfehérvári püspök – legalábbis Ravasz nem kevésbé ornamentikus neobarokk prózája szerint – „éppúgy az egyetemesség őserdejében járt, mint Wagner vagy Beethoven”.⁴²

S talán az sem véletlen, hogy a férfikor delelőjére lépő Ravasznak nagy, sokat jegyzetelt olvassmánya lesz az angolszász protestantizmus egyetemes hatású lelkiírója, John Bunyan *Zarándok útja*. De modernnek és nem európaiak, így az első Európán kívüli irodalmi Nobel-díjas, a hazánkban is kultuszt kapó bengál költő, Rabindranath Tagore is bekerül az idézettek közé. Történeti, eszmetörténeti útkereséseinek nekilendülésére figyelmeztet az a jegyzete, amelyben jelzi magának, hogy Guizot-val, a 19. századi protestáns francia történetíróval és államférfival alaposabban kell foglalkozni, s jegyzeteiből látjuk, hogy olvasta Montesquieu *Perzsa leveleit*: benne a kisebbségi vallások követőinek az államra való hasznát nézi. Művelődéstörténeti tájékozottságára utal, s a gyakorlott szónok anekdota- és példázatgyűjtő éhségéről is tanúskodik, hogy idézi a nagy bázeli történésznek, Jacob Burckhardtnak *Az itáliai reneszánsz szerzőjének* híres, horrorisztikus adomáját a Sienát megmentő hadvezérről, akit a polgárok hálából megölnek, hogy védő-

³⁷ RAVASZ: *Mott János*, 252.

³⁸ WILLIAM JAMES: *Die Religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit: Materialien und Studien zu einer Psychologie und Pathologie des religiösen Lebens*, Leipzig, 1907.

³⁹ RAVASZ László: *Megjegyzések a vallás lélektanához*, Protestáns Szemle 1915, 6–30.

⁴⁰ *Uo.*, 27.

⁴¹ RAVASZ László: *A Lélek embere. Emlékezés Prohászka Ottokárról* (Elmondotta a Kisfaludy társaság 1931 február 8-án tartott közülésén), Stúdium, Budapest, 1931, 26.

⁴² *Uo.*, 28–29.

szentjükké tehessék. Az angolszász klasszikusok közül Milton *Elveszett Paradicsomát* olvassa újra (aki már a gimnazista korában is nagy élménye volt), a francia pozitivistá történetírásból a már az egyetemista diákevek óta visszatérően feltűnő Taine szerepel a jegyzetfüzetek lapjain.

Mint említettük, Ravasz László sokat olvasott, s ez igaz egész pályájára. Teológiai-filozófiai tájékozódása a korai időszakban Schleiermacher alapvető hatását tükrözte, fontos volt – a Kovács Ödön és az erdélyi szabadelvű-racionalista teológián keresztül – a neokantiánus historikus teológiának, Albrecht Ritschlnek a hatása. Érdekes arra is emlékezni, hogy berlini ösztöndíjas éve alatt olyan nagy tudósegényiségeket hallgatott, mint a Schopenhauer-képét nagyban befolyásoló szociológus és filozófus Georg Simmel (1858–1918), a Nietzsche ellenfeleként ismert klasszika-filológus, Ulrich von Wilamovitz Möllendorf (1848–1931), a wilhelmiánus Németország protestantizmusának vezéregyénisége, az egyháztörténész Adolf von Harnack (1851–1930) vagy a művészettörténész Heinrich Wölfflin (1864–1945), akinek a reneszánszról és barokkról tartott előadásai nagyon mély hatást tettek rá.⁴³ De ismerte és hatott rá a teológus és vallásszociológus Ernst Troeltsch (1865–1923) álláspontja is a reformáció, s benne a kálvinizmus szerepéről a modern európai kultúra és társadalom genezisében.⁴⁴ De a teológus, az egyházszervező nem felejtette el az irodalmat. 1918, a nagy katasztrófa bekövetkezése után bontakozik ki igazából az ő „erdélyisége” is, s az erdélyi irodalom önálló arculatának kibontakozását figyelmes gonddal kísérte: Áprily Lajos költészetéről ő írta az első hosszabb méltatást a Pásztortűzben, majd áttelepülését is elősegítette; Reményik Sándor személyes barátja volt; s bár olvasta az *Elsodort falut*, Szabó Dezső Erdély- és protestantizmusképét továbbra is élesen elutasította. Az erdélyiség és transzilvanizmus kapcsolatán azonban újra megkísértette az irodalmi modernség körülötte vita, az, hogy „az új nagyobb erővel érvényesül Erdélyben, a régi leszögezi és konzerválja a magyarországit. Ha mind a kettőnek egyforma volna az alkata: a krízist önmagukban megoldanák; a különböző súly- és erőviszonyok miatt egyik távolodik a másiktól, és a szakadás nemcsak térbelivé, de szubsztanciálissá válhat.”⁴⁵ A dilemmát abban látta feloldhatónak „ha mindkét irodalom nemcsak magyar, hanem emberi is”. Ravasz úgy gondolta, hogy a nemzeti irodalomnak, minél inkább nemzeti, megvan a kísértése, hogy elfogultságot táplál és magas esztétikai, illetve etikai értékek helyett a nemzeti hiúságoknak való hízelgésből él.⁴⁶ Ravasz szerint csak a legmagasabb mértékkel mért irodalom lehet maradandó: „lehet hazafiságból könyvet írni, könyvet vásárolni, és könyvet elolvasni, de az az

⁴³ RAVASZ: *Emlékezéseim*, 97. Harnack hatása különösen a Ravasz korai teológiájában tettenérhető dogmatizmus-ellenességben nyilvánvaló.

⁴⁴ Ravasz Troeltsch olvasása már 1909-es Kálvin-tanulmányát is jelentősen befolyásolta, lásd RAVASZ: *Kálvin és a kálvinizmus* (átdolgozva megjelent: *Látások könyve*, Út, Kolozsvár, 1917, 11). Troeltsch nagy szintéziseit később is felhasználta, lásd különösen akadémiai székfoglalóját: RAVASZ László: *Pál Athénben*, MTA, Budapest, 1928, 18–22.

⁴⁵ RAVASZ László: *Irodalmi skizma*, *Könyvbarátok Lapja* 1928, 105–107. (A „skizma-perről” lásd POMOGÁTS Béla: *Reményik Sándor és a „skizma-pör”*, *Látó* 2004. október; UÓ.: *Jelszó és mítosz*, Marosvásárhely, 2003; illetve az általa az idézett irodalmat.)

⁴⁶ RAVASZ László: *Az erdélyi irodalom* = UÓ.: *Hit és engedelmisség*, Budapest, 1936, 309.

irodalom, amelyik udvariasságból, részvétből, hazafiságból, és politikai ámításból él, úgy odalesz, mint a választási harcok kortesbeszédei. Az igazi író akkor hal meg, amikor klasszikussá lesz, de csak azok az igazi klasszikusok, akik holtan is túlélnek nemzetüket.”⁴⁷

Az öreg Ravasz olvasmányai a hatvanas évekből

Nagy ugrást téve az időben, a sárospataki Ravasz-hagyaték részét képezi az tárgyunk szempontjából szintén rendkívül értékes két, az 1960–70-es években keletkezett olvasónapló, amelyben a köz- és egyházi cselekvéstől elszigetelt, de igen aktív szellemi életet élő püspök olvasmányait foglalja össze rövid tartalmi kivonatokban, hozzáfűzve reflexióit, emlékeit.⁴⁸ Ebben az időszakban sem szüntek meg a támadások a visszavonult püspökkel szemben. 1967-ben Kónya István jellemző című könyvének (*A magyar református egyház felső vezetésének politikai ideológiája a Horthy korszakban*, 1967) záró mondata Ravasz Lászlóról: „már csak a pusztulásra ítélt egyházi reakció szánalmas, a történelem súlylyesztőjébe került, bukott vezéréről” emlékezik meg.⁴⁹ A fiókban maradt olvasónaplók így annak is hű lenyomatai, hogy „mit tesz egy nagy formátumú ember, ha kikerül abból a helyzetből, amelyben egy egész történelmi korszakon át hazája szellemi életének legnemesebb értelmében vett elitjéhez tartozott?”⁵⁰

Az olvasmányok során végigtekintve megállapítható, hogy Ravasz a nyolcadik évtizeden messze túl is olyan szerzőket olvasott – magyarokat és külföldieket egyaránt –, akik a kor nagy témáit írásaikkal meghatározták. A kezébe kerülő kötetek a magyar nyelvűeken kívül német, angol és francia nyelvűek, ahogy halálát megelőző évekig terjedő kiterjedt idegen nyelvű levelezése is tájékozódási horizontjának mindvégig megőrzött egyetemes jellegéről árulkodik. Olvasmányai arról is tanúskodnak, hogy az országot sújtó szellemi elszigeteltség ellenére is otthon volt a kor legkorszerűbb teológiai kérdésközei között. Nemcsak Karl Barth kései munkásságát kommentálta, de az életét és teológiáját összegző Paul Tillich (1886–1965)⁵¹ és a „remény teológiáját” alapozó fiatal Jürgen Moltmann (1926–)⁵² is értő, igaz, nem kritikátlan olvasóra talált benne. Szellemi nyitottságát jelzi a hatvanas évek egzisztenciális teológiájának követése, Gogarten, Bonhoeffer és Martin Buber műveinek elmélyült recepciója. Jellemző a Buber *Haszid*

⁴⁷ *Uo.*, 311.

⁴⁸ A két kézírással írt és tartalomjegyzékkel is ellátott, Leányfaluról a hagyatékba került füzet az *'Olvasmányaim'*. 1963–, valamint *Olvasmányaim 1970* címet viseli: autográf kézirat, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára II. kt.d. 15.693 és 15.691. (A naplóból származó idézetek oldalszámait a könnyebb olvashatóság kedvéért elhagytam.)

⁴⁹ Ravasz szinte haláláig pontosan vezetett pénzügyi számadáskönyvéből kiderül: a könyvet 1967. július 26-án, 48 forintért vette meg. RAVASZ László: *Számadás 1961–1970*, autográf kézirat, Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára kt.d. 1983.

⁵⁰ KÓSA László: *A leányfalusi évek: „ki most Gutenberg előtti időben él” = Ravasz László emlékezete*, szerk. Uő., Dunamelléki Református Egyházkerület, Budapest, 2008, 136–137.

⁵¹ PAUL TILLICH: *My search for absolute*, Simon and Schuster, New York, 1967.

⁵² JÜRGEN MOLTSMANN: *Perspektiven der Theologie: gesammelte Aufsätze*, C. Kaiser, München, 1968.

történeteiből levont konklúzió: „Az a szeretet, tudni, mi fáj a másoknak. Minden dialog[us]nak ez a kezdete és a vége.”

A világhatolizmusban a hatvanas években a II. vatikáni zsinat révén lejátszódó nagy változásokat illúziók nélkül, de elkötelezett figyelemmel kísérte, főképp a zsinati teológiát előkészítő német és francia nyelvű teológiai irodalmon keresztül.⁵³ Korai éveinek a 19. század liberális protestantizmusából örökölt markáns – egyszerre ironikus és tiszteltudó – antikatholicizmusa ekkora végképp felolvadt az ökumenikus párbeszéd szükségességét eszkatológiai szempontból belátó dialogikus teológiában: „A római katolikus egyház nem külsőleg, szerkezetében és intézményeiben, hanem belsőleg, szellemében rendkívüli változáson ment át. Komoly lelki reformáció.” Ravasz hozzáteszi, ez nem először történik a katolikus egyház történetében: „Athanasius és Augusztinus alatt megvédte a transzcendenciáját, Assisi Ferenc gyakorlati misszióját alakította át, a cluny reform belső megújulást keresett, a tridenti zsinaton és a jezsuiták munkájában a tanítás imperializmusát próbálta megvalósítani, az első Vathicaneumban dogmatikája kiépítését fejezte be. XXIII. János, ez az egyszerű evangéliumi ember az intézményes egyházat hívó egyházzá akarta tenni, s a *Hegyi beszéd* atmoszféráját szivattyúzta be a ragyogó, de kihűlt intézménybe.” De Ravasz rokonszenvét VI. Pál is megnyeri, akinek a zsinat utáni viharos-válságos időszakban tanúsított magatartásában kicsit saját maga egyházkormányzói dilemmáit is felismerhette: „Pál pápának volt a kettős feladata: a határokat végrehajtani, de ugyanakkor az elemi erejű megáradást mederben tartani. Nehéz tragikus feladat gát lenni annak, aki maga is hullám volt. Ezért is sok naiv emberben csalódást okozott a zsinat, de minden komoly hívőben mély hálaadást a Szentlélek munkálkodásának nyilvánvaló jeleiért.”

A katolikus teológiai irodalom követéséről tanúskodik a zsinati progresszió befolyásos teológusának, a neves belga domonkos, Edward Schillebeckx (1914–2009) *A zsinat mérlege* című művének elemzése.⁵⁴ Schillebeckx nyomán jegyzi fel Ravasz, hogy a vatikáni zsinat egyházdefiníciója az Isten népe gondolatot helyezi középpontba, s ezzel az ellenreformációs jelleg háttérbe szorul, a laikusok emancipációja és a vallásszabadság tényleges elismerése következik, „kiemelve a fogalmat abból a téves szillogizmusból, ami a szabadságot csak az igazságnak ismerte el”. A hatvanas években az „egyre inkább divatba jövő” francia jezsuita teológus, Teilhard de Chardin (1880–1955) optimista kozmológiáját tömören foglalja össze: „fejtegetéseiben nyilván látszik a hármas alapszál, amiből világa szövődik: a racionális természettudomány, a filozófia fantasztikus költészete, és a masszív katolikus dogmatika”. A protestáns lelkész Roger Schutz (1915–2005), az általa alapított, s ma világszerte ismertté lett taizéi ökumenikus lelkeségi mozgalmat bemutató könyvét (*Das Heute Gottes*, Freiburg, 1961) 1968 augusztusában szemlézi: „dicséretes és érdekes vállalkozás. Teológiai megalapozásukat nem tartom eléggé kidolgozott-

⁵³ Levelezőtársa volt a neves párizsi protestáns teológus, Marc Boegner, akinek a könyvét (*L'exigence oecuménique. Souvenirs et perspectives*, Albin Michel, Paris, 1968) meleg hangú francia nyelvű levélben köszönte meg, de olvasta XXIII. János lelki naplóját, s német nyelvű katolikus teológiából Hans Pfeil – Eugen Biser – Heinrich Fries kollektív művét (*Der Dialog der Kirche*, Aschaffenburg Pattloch 1966) szemlézte hosszasan.

⁵⁴ Edward SCHILLEBECKX: *A zsinat mérlege*, ford. Weissmahr Béla, Zsinati Bizottság, Róma, 1968.

nak. De nem a teológia a döntő. A döntő az *élet bizonyágtétele*.” Annál is inkább így gondolta, mert a szekularizáció kibontakozását és a harmadik világ növekvő szerepét a kereszténység egyetemén belül szintén mély érdeklődéssel figyelte. A hatvanas években felgyorsuló nyugat-európai szekularizációt a már akkor neves vallásszociológus, Peter L. Berger könyvén keresztül értelmezte.⁵⁵ Kurt Koch műve kapcsán⁵⁶ mindezeket a folyamatokat az egyháztörténet „legizgalmasabb és legnagyobb átalakulásaként” figyeli: „Miként olvastja meg a szekularizáció a történelmi egyházakat, miként indul egy nagy történelmi ébredés Ázsiában, amelyet a színesek kezdeményeznek és végeznek és miként veszi át ez a mozgalom a keresztény külmisziót és fogja egybe a keleti és nyugati instituált egyházaiban a bibliai alapon álló megújulási mozgalmakat.” Fiatalkorának érdeklődése a vallásosság lélektani vonatkozásai iránt idős korában is fennmaradt Erik Fromm *Pszichoanalysis and Religion* című művéről megállapítja, hogy az tulajdonképpen teológia, de hozzáteszi kritikusan: „Az egészből kimarad, hogy Isten realitása a legmagassabbnak a szolgálatában lehet a legmagasabbra nőni”. Ravasz nem zárkózott el a marxizmus megértésétől sem. A sárospataki hagyatékban található maga vezette számadáskönyveiből tudjuk, hogy 1964-ben, június 4-én vásárolta meg *A marxista filozófiai alapjai* című munkát egy Turgenyev- és egy Thackeray-kötet társaságában 45 forintért.⁵⁷ De olvasónaplójában a Lukács-tanítvány Márkus György *Marxizmus és antropológia* címen 1966-ban, az Akadémiai Kiadó gondozásában kiadott – a marxizmus örökségét a baloldali egzisztencializmus figyelembevételével újraértelmezni kívánó – monográfiája is sűrűn jegyzetelt oldalakat kapott.

Itt nem lehet megkerülni azt a kérdésfeltevést, hogy mennyiben hatott az idős, saját nézeteit sokszorosan revideáló Ravaszra a marxizmus és a szocializmus eszméje. 1958-ban, az 1956-os forradalom alatti szerepvállalását értékelve a Református Megújulási Mozgalomban azt írta – mintegy „maga mentségeként” – egy magánlevél-fogalmazványban: „Tiszta szívvel és jó lelkiismerettel állítom, hogy engem éppen az 1956. évi események győztek meg és tettek a szocialista államrend hívévé [...] Marxista nem voltam és nem leszek, a diktatúrát nem tartom alkalmas államvezetési eszköznek. hiszek a demokráciában és a népek testvéri együttélésében. De erőszakkal senki sem tehet azzá, ami nem vagyok és nem voltam: ellenforradalmárrá.”⁵⁸ Ebben a megállapításban inkább az

⁵⁵ Peter L. BERGER: *A Rumor of Angels. Modern Society and the Rediscovery of the Supernatural*, Doubleday, Anchor Books, Garden City (NY), 1969.

⁵⁶ Kurt KOCH: *Uns, Herr, wirst du Frieden schaffen. Vom Himalaja bis Tahiti*, Evangelisationsverlag, Berghausen, 1965³. A szerző apokaliptikus eszkatológiáját, pietizmusát Ravasz elutasítja: „józanságához, szavahihetőségéhez szó fér, de szavahihető tanú arról, hogy Isten lelke hatalmasan munkálkodik és az Úr Jézus él!”

⁵⁷ RAVASZ: *Számadás 1961–1970*.

⁵⁸ Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Kézirattára kt.d. 14.593. (A végleges fogalmazványból a idézett szakasz végül kimaradt.) Az idézet a forrás megjelölése nélkül kiadva: RAVASZ László: *Válogatott írások, 1945–1968*, szerk. Bárczay Gyula, EPMSz, Bern, 1988, 325. Az idézet második és harmadik mondata szerepel az *Emlékezéseim* 392. oldalán, de nem lehetünk biztosak benne, hogy a kihúzás nem a szerkesztő, Gyökössy Endre munkája, ugyanis az *Emlékezéseim* jelöletlen kihagyásokkal jelent meg. Egy Révész Imrétől származó kéziratos dokumentum az *Emlékezéseim* kéziratáról inkább arról árulkodik, hogy az eredeti kéziratban szerepelt a szocializmus melletti állásfoglalás: „nagyszerű a szocializmus melletti határozott állásfoglalás. Notabene: én sem vallom, hogy a szocializmus azonos a marxizmussal.

1956-os forradalom munkástanácsai iránti csodálatot kell látni, hasonló értékelést ahhoz, ahogy Hannah Arendt értékelte a magyar forradalmat, semmint gyökeres társadalomfilozófiai fordulatot Ravasz korábbi gondolkodásához képest.⁵⁹ A kései Ravaszra inkább az igaz, amit a barát és tanítvány, az egyháztörténész Révész Imre írt: „Megrendítő – az álláspontokhoz való rendületlen ragaszkodás mellett különösen is – a nagyon fontos pontokon megnyilvánuló önkritika.”⁶⁰

A reflexív hajlandóságból fakadó nyitottság – átjárás generációk és nemzeti kultúrák között – tükröződik irodalmi olvasmányválasztásaiban. Miguel Angel Asturias (1899–1974) guatemalai íróval (az 1967. évi irodalmi Nobel-díjassal) való német lapinterjú szemlészésében a „mágikus realizmus” fogalmát járja körül: „a valóság rá nézve a mítosz valóságában jutott kifejezésre. Mítosz, nemzeti felszabadulás, tajfuni erőben. Ez a szerző.” Angol fordításban ismerkedik meg a francia *nouveau roman* alapvetésével Alain Robbe-Grillet-től, s úgy látja, az a balzaci lélektani realizmust és a szocialista realizmust egyaránt elutasítja, de olvasmányai között ott van – német fordításban – Boris Paszternak *Dr. Živágoja* („varázslatos, ahogy képeiben a költészet úrrá lesz a valóságon s hordozza az anyag a szellemet, a reális a jelentést”), s az 1960-as években rövid ideig az irodalmi nyilvánosság számára is hozzáférhető és Magyarországon is kiadott *Ivan Gyenyiszovics egy napja* Alexander Szolzsenyicintől. 1971-ben, közel a kilencvenedik évéhez olvassa el Bulgakov *A Mester és Margaritáját* is: „A regény arról a fausti erőről szól, mely örökké rosszra tör, s örökké jót művel.”

Az idős Ravasz a kortárs magyar irodalomban és irodalomtörténetben is tájékozott maradt. Kodolányi János *Süllyedő világ* című munkájának 1966-os új kiadását kritikusan olvassa: szomorú könyv, a tárgyánál fogva és szerzőjénél is fogva, aki „apjáról nagyon sötét képet rajzol és ez a kép tökéletesen talál a szerzőre”. Zilahy Lajos *Dukgy-családját* talán érdemén felül értékeli: „Koncepciójában egyik legnagyobb magyar regény s ha megszületésének mostoha viszonyai nyomokat hagytak is rajta, az emigráns magyar élet az egyetemes magyarság reprezentatív művét alkotta meg benne”, de csodálata mellett azt is megjegyzi: „Fájdalom, mintha az egészségből hiányozna a műgond.” Illyés Gyula *Kháron ladikján* című kötetét „különös és csodálatos könyvnek” nevezi, amely „óriási témáról értekeznek [...] A vallást úgy nézi, mint mikor egy gyerek a kulcslyukon benézve álmélikodva figyel egy szertartást vagy egy boncolást. Mind kettőtől borzad.” Márai-olvasata sem mentes az ambivalenciától, amikor a szerző 1945–1967 közötti naplóit értékeli: „Gyönyörködtet, de fáraszt öt száz oldal aforizma. [...] Mi hiányzik belőle? A humor. Szellemessége csíp. Iróniában játszó ötletesség, de hiányzik belőle a Biblia, bár olvassa, hiányzik belőle az evangéliumi vallásosság iránti érzék. Hiányzik belőle a magyar folklóre.

A marxizmusban én leginkább a történetmagyarázatot értékelem és vallom, hogy szempontjai nélkül nem lesz a jövőben komolyan vehető történetírás.” (RÉVÉSZ Imre: *Baráti bírálat Ravasz László kéziratosa önéletrajzához*, 1961. október, kézirat, KI Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtár Kézirattára RR 42. A dokumentum felkutatásához köszönöm Dr. Fekete Csaba osztályvezető úr szíves segítségét.)

⁵⁹ Lásd előadását a csepeli munkások előtt: RAVASZ László: *A szocializmus evangéliuma és az evangélium szocializmusa = Krisztus a gyárban*, szerk. Szabó Imre, Budapest, 1922.

⁶⁰ RÉVÉSZ: *I. m.*

Mindezek illetlen követelések. A nagy író nem sok, nem kevés, hanem elég.” Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című művéről azt jegyzi meg: „Világnézete radikális polgári Jászi Oszkár és Groza, hitetlen, de becsüli a vallást.” A később olvasott *Rigó és apostol* írásait illetően már egyértelműbb a dicséret: „Ebben Sütő András a legnagyobbak közé lép: Az emberi élet alkotásainak magyarázójává. Az alkotás magyarázatánál csak maga az alkotás nagyobb.”

De igazi figyelme mégis az elköltözött nagy kortársak, illetve a diákkori ideál, Arany János felé áradt: Keresztury Dezső Arany-monográfiája (Akadémiai, Budapest, 1971) kapcsán elgondolkodik Arany vallásosságán: „kellene egy komoly tanulmány Arany vallásosságáról, amely torzónak maradt, de nagyon mélyről jött”. Nagyra értékeli Keresztury Babits-analízisét is. Babits költészete mögött a kilencvenéves Ravasz László számára a „mérce-ember” egyénisége magaslik elő, azé az alkotóé, „akivel meg lehet mérni az időt”.

Ravasz Lászlót olvasmányai természetesen jóval szélesebb kört fognak át, s bizonyosan maga is azon a véleményen volt, hogy mindezek az olvasmányok számára eszközként szolgáltak, az egyetlen, folyamatos nagy olvasmányához, az Írás hetven éven keresztül művelt exegéziséhez. De talán nem fölösleges megismerni mindazt, amit az Írás margóján olvasott s írt az, akinek szellemi öröksége minden ellentmondásával is az egyetemes magyar teológiai gondolkodás megkerülhetetlen öröksége. Mert ezáltal a „ráadás” által is lett ez az örökség azzá az „élő könyvvé”, ami minden halandósága ellenére arra törekszik, hogy „az élet nagy tartálya, az örök ifjúság kútja [legyen], amelyet azért csinált valaki, hogy aki vizéből iszik, meg ne haljon soha”.⁶¹

⁶¹ RAVASZ: *Az erdélyi irodalom*, 311.

Veisz Kata: *Valami hiányzik*

Veisz Kata: *Valami hiányzik*